

# Європеїзація культурно-освітнього простору Російської держави першої чверті ХІХ століття

**Аналізується процес європеїзації російського освітньо-культурного простору першої чверті ХІХ століття на базі порівняння запозичень і російських ідей у трансформації освітньо-культурного простору Росії.**

*Ключові слова: освітньо-культурний простір, суспільно-політичні трансформації, освітня реформа.*

У зв'язку з проведенням в Україні в роки незалежності реформ освітньої та культурної сфери суспільно-політичного життя, досить актуальним є вивчення історичного досвіду наших найвищих сусідів росіян у вирішенні зазначених проблем. Головна мета цієї статті полягає у висвітленні процесу трансформації російського культурно-освітнього простору першої чверті ХІХ століття. Завдання статті: проаналізувати зміни у системі освіти Російської держави першої чверті ХІХ століття, виявити основні віхи трансформації російського культурного простору початку ХІХ століття. Дослідженням цієї проблеми займалися такі науковці: Теплова В. А., Мироненко В. С., Шип Н. А.

Проведення суспільно-політичних трансформацій задуманих Олександром І наштовхнулося на серйозну перепону – рівень освіти підданих російського самодержця. Тому доводилося не поспішати з введеннями різного роду змін загального державного ладу, а для початку подбати про ментальну підготовку суспільства до зазначених перетворень. Один з найбільш безпечних шляхів досягнення цієї мети було налагодження системи освіти, яка б охоплювала всі верстви російського суспільства і у цей спосіб сприяла демократизації суспільних відносин. Таким чином російський лібералізм набував не лише європейської форми, а ще й змісту. Свобода як поняття набувала чіткого оформлення і втілення на практиці.

Власне шляхетне виховання і освіта як процес і результат формування особистості викликав у молодих людей несказанну нудьгу, яку вони пояснювали відсутністю очевидної можливості застосовувати набуту знання, уміння та навички у своєму повсякденному житті: на державній службі, або в управлінні власними маєтками. Класична освіта не несе в собі більш-менш конкретного фаху, що створює ситуацію, за якої людина має величезну кількість теоретичних знань позбавлених конкретної сфери практичного вжитку. Освічені люди найчастіше були романтиками без практичного життєвого досвіду. Таким чином російське суспільство

отримувало представників аристократичного прошарку, які не могли виступати самотійними діячами [2,с.6–15].

Взагалі система російської освіти працювала виключно на імперську соціальну політику і забезпечення підготовки дворянсько–аристократичної верстви до придворного життя та військової чи цивільної адміністративної служби. При чому царська родина займалася організацією вирішення освітніх питань безпосередньо, особливо питаннями кадровими. Імператриця–мати організовувала роботу московських освітніх закладів. Найбільш ефективною формою контролю за процесом навчання та підготовки російської аристократії і шляхти були імператорські інспекції. При цьому попечитель цих закладів отримує інформацію про результати імператорської інспекції не з офіційних джерел міністерства освіти, а від своєї покровительки імператриці Марії Федорівни [9,с.20,31–33].

Окрім того важливу роль у освітній політиці Російської держави досліджуваного періоду відіграє необхідність забезпечення умов вивчення російської мови представниками приєднаних до Російської держави народів для простого звернення до органів влади. Це сприяє уніфікації і консолідації суспільства на адміністративно–політичній основі. Православна церква, яка бере на себе функції організації здійснення початкової освіти, робить акцент на виховання підростаючого покоління у дусі імперської ідеології і культури, а інститут кріпацтва заморожує наявний стан речей і гальмує розвиток буржуазних відносин, основною цінністю яких є свобода особистості у її самовираженні [13,с.520–530].

М. Карамзін глибоко переконаний, що історія народу належить правителю держави як її прямому і безпосередньому уособленню. Це звісно не означає, що цар з своєї волі може переписати історію свого народу і держави, але означає, що дослідник, який вивчає цю науку, повинен враховувати зазначену належність. Окрім того кожна людина, яка живе у певній державі підкоряється владі цієї держави і присвячує своє життя її розбудові в той чи інший спосіб. Саме тому ключовим завданням праці цього видатного російського історика є доведення максимально можливої давності і неперервності історії Російської держави без відвертих фальсифікацій історичних фактів [6,с.11–12,47,93].

При цьому відображення цих подій, явищ та процесів перетворювалося на потужну зброю у руках політиків та ідеологів різних політичних устроїв Росії. Прихильники і противники царизму використовували одні і ті самі факти минулого для доведення правильності своєї світоглядно–політичної позиції. Важливою складовою служіння політичним інтересам були саме історико–політичні студії, проведення яких потребувало значного рівня співпраці між дослідниками. Рівень контакту між різними діячами гуманітарних наук визначав ступінь відповідності історичної студії державній ідеології. Значний інтерес аристократів і шляхтичів до минувшини своєї батьківщини можна пояснити їх прагненням перебувати у аристократичному колі незалежно від службового статусу [12,с.8–9].

Таким чином створювалися умови для денационалізації усього населення Російської держави. Управлінський механізм з сфери адміністративної максимально переходив у сферу культурну та світоглядну. Створювалася нова загальнодержавна соціально–політична еліта, яка відстоювала загальнодержавні цінності та інтереси. Система привілеїв також вибудовувалася на основі теорії та практики функціонування загально–імперської еліти. Для створення відчутних переваг у інформаційній війні

між урядом та національними елітарними колами при університетах створювалися цензори комітети, які стежили за тим, щоб у широкий обіг не потрапляли книжки і твори, які містили інформація, що суперечили Закону Божому, владі, моральності та честі окремої особи [17,с.165].

Етнографічні студії та історична полеміка між представниками різних національно–патріотичних угруповань були на руку царській адміністрації, бо результати цих досліджень при правильних маніпуляціях демонструють слабкість опозиції і дурість протистояння силі царизму. У такий спосіб легко було прирощувати вплив владних інституцій на суспільну думку і піднімати авторитет держави. При чому ця діяльність була на користь державі також з точки зору розвитку гуманітарних наук і застосування їх здобутків у сфері зменшення частки примусу і зростання значення частки переконання у механізмі організації державного управління і здійснення політичної влади у суспільстві [8,с.380–383].

Політика уніфікації національностей та етнічних груп, які населяли територію Російської держави першої чверті ХІХ століття вимагала об'єднання усіх культур на базі російської національної культури. При цьому конкретні політичні умови і обставини змушували російську владу повертатися до історичного коріння культур поневолених народів. Цьому яскравим свідченням є відновлення козацьких військових формувань підчас вітчизняної війни 1812 року, хоч минуло усього тридцять сім років з часу знищення ненависної для росіян Запорозької Січі. Козацтво нагадувало російським вельможам про прагнення автономії України, але страх перед французькою загрозою був більшим від ненависті до сепаратизму[15,с.11].

Іншим боком медалі політики уніфікації був безпосередній процес її впровадження у політичне життя. Культурні, економічні, соціальні та політичні здобутки приєднаних до Російської держави людських спільнот містили багатовіковий досвід співжиття людей у конкретних природних, соціальних і політичних умовах. Ігнорування цього досвіду призводило до відвертого конфлікту життєвих інтересів різних народів і держави. У ХІХ столітті відбувається процес становлення нового соціального прошарку – інтелігенції. Цей прошарок мав своїм основним завданням накопичення різноманітного людського досвіду для подальшого його застосування на користь своєї Батьківщини. Ця діяльність забезпечувала культурні обміни як в середині країни так і на міжнародному рівні. Мир і злагоду у багатонаціональній державі забезпечували внутрішні культурні обміни в основному між панівним і підкореними народами [20,с.80–88].

У цей спосіб створювалася модель уніфікації способу життя окремих етнічних і соціальних спільнот. Політика штучної спільності закладає і формує систему лінійного підпорядкування елітарних кіл підкорених народів та етнічних груп еліті пануючого народу. При цьому для підтримування соціально–політичного балансу здійснювалася поступова асиміляція панівної верхівки усіх етнічно–національних спільнот шляхом добровільно–примусового залучення їх представників до панівної верстви російського народу. Поступово ці люди забували свою національну приналежність і ставили на перше місце соціальний бік ідентифікації, а їх діти сприймали себе уже представниками пануючого народу і на національному рівні самовизначення [3,с.3–13].

Ще однією складовою механізму державного управління в Росії було маніпулювання суспільною увагою і думкою. Оскільки велич держави

була важливішою за добробут народу, то питання приросту територій і обширів геополітичного впливу Російської держави було важливішим за питання забезпечення добробуту населення. Можна сказати, що це була типова парадигма для того часу, але для російського уряду Балкани виступали одним з ключових напрямків зовнішньої політики, набуваючи статусу кола національних інтересів. При чому використовувалася стратегія фінансової і організаційної підтримки анти турецьких рухів, які підбурювалися до активної діяльності з Петербурга [18,с.50–53].

Самостійна виконавча гілка влади як і верховенство закону для Олександра I були основними задекларованими політичними пріоритетами. В умовах Росії першої чверті XIX століття перебудова механізму здійснення державної влади наштовхувалася насамперед на ментальне несприйняття російською елітою європейського за змістом способу життя, оскільки форма була скопійована протягом XVIII століття. Таким чином у центрі політичної системи Російської держави першої чверті XIX століття була не відповідність форми і змісту способу організації політичного життя. Тому одним з основних у переліку важливих досягнень царювання Олександра I було створення системи освіти, яка охоплювала усі верстви російського суспільства – «революція зверху» розпочалася з вирішення освітніх проблем, оскільки освітчений абсолютизм можливий лише у суспільстві, яке складається з освічених людей [11,с.18,21].

Міністерство освіти на чолі з графом Заведовським вибудовувало російську систему освіти на принципах соціального поділу суспільства. тому школи ділилися на чотири типи: приходські школи, повітові двокласні училища, губернські чотирьох класні гімназії та університети. Головним завданням міністерства освіти стояло вирішення проблеми браку педагогічних кадрів, для вирішення якої створювався ряд вищих навчальних закладів: Казанський, Харківський, Віленський, Петербурзький університети. Ці навчальні заклади готували як педагогічні кадри так і службовців для державного апарату. Тому з 1819 р. всі державні чиновники при вступі на службу повинні були пред'явити диплом про університетську освіту, або скласти спеціальний кваліфікаційний іспит [4,с.518,527].

Ідеї просвітництва досягли Росії лише наприкінці XVIII століття, а це означало, що цінність освіти як способу формування особистості була запозичена разом з ідеєю про всемогутність людського розуму. Більшість дворянських дітей не усвідомлювали важливості самовдосконалення через навчання, а деякі не мали доступу до спеціалізованої підготовки. При цьому більшість привілейованих людей вмотивовували проявлення обережності по відношенню до складання великої кількості книжок, яким кінець не буде, а багато навчатися мука для тіла, записаними у Святому Письмі, але не читали наступних кількох рядків про відповідальність за свої вчинки перед Богом. У цьому фактично і полягало джерело їх життєвих проблем та негараздів, відповідальність за які благородна молодь успішно перекладала на особливості доби та російського життєвого укладу [1,с.6–15;5,с.17–18; 6,с.12–14].

При цьому освіта поступово перетворюється на систему підготовки фахівців, незважаючи на те, що просвітництво пов'язує рівень людської моралі з рівнем здобутої особою освіти. Це слугувало однією з причин гострої необхідності у забезпеченні доступу до освіти широких верств російського суспільства. Громадська думка набуває ролі політичного чинника, за допомогою якого можна впливати на суспільне

життя. Поступово вводячи у політичну практику Російської держави нові елементи буржуазної політичної системи, такі як преса. Завдяки інституту масової інформації з'являється можливість збільшити роль переконання і зменшити значення примусу у сфері управління державою [17,с.77;18,с.284–285].

Грамотні люди можуть бути ознайомлені з нормативно–правовою базою, яка регламентує їх життя, і перевести відстоювання своїх прав та законних інтересів у визначене законом русло. Фактично різке зростання кількості писемних людей заклало базу для вдосконалення системи судочинства і пом'якшення соціальних конфліктів у російському суспільстві. Окрім того у цей спосіб можна вдосконалювати регламентацію суспільних відносин за рахунок зворотного зв'язку влади і підданих через засоби масової інформації, зокрема періодичні видання. При чому це стосується усіх верств суспільства через виникнення нової професії журналіста, яка метою своєї діяльності має збір та поширення інформації [16,с.14].

За умови достатньо динамічного розвитку преси суспільна думка набуває значної суспільно–політичної ваги як важіль впливу на владу та реакцію суспільства на результати її функціонування. Поширення грамотності у російському суспільстві заклало підґрунтя для набуття засобами масової інформації статусу ключової суспільно–політичної інституції. Поширення нових знань та ідей через газети і журнали мало вплив лише на грамотних людей, що підвищувало цінність грамотності з політичної точки зору. Окрім того суспільна думка була прерогативою абсолютної меншості підданих російського монарха, що гальмувало впровадження у життя ліберальних перетворень ініційованих представниками найближчого оточення імператора Олександра I [17,с.293–305].

Таким чином міністерство освіти перетворилося на ключову установу, яка забезпечувала створення фундаменту державних перетворень задуманих імператором Олександром I. Для досягнення цієї мети у складі міністерства освіти вводилася посада попечителя освітнім округом. Територія Російської держави була поділена на декілька освітніх округів на чолі з попечителем. Цей попечитель знаходився у Петербурзі і повідомляв про потреби свого округу у міністерство народної освіти, на основі цих повідомлень повинна була будуватися освітня політика держави. Інформацію про потреби освітнього округу він отримував зі скарг, які надходили до нього від вчителів та з управлінь освіти губернського та повітового рівнів [16,с.8–10].

На практичному рівні кадрова проблема переслідувала імператора Олександра I протягом усього царювання, але проблема кваліфікованих працівників для державного апарату лежить не в площині браку людей, а в відсутності моралі з достатньо сильним джерелом для того щоб дбати про суспільне благо більше ніж про власну користь, а це не залежить від політичного режиму встановленого в державі. З чого можна зробити висновок про те, що найважливішою з суспільно–політичних трансформацій першої чверті XIX століття проведених в Росії була освітня реформа. Оскільки вона заклала фундамент суспільного поступу мінімум на наступні сто років і покоління нащадків відчували реальну користь від можливості здобувати освіту [10,с.325–326].

Таким чином європеїзація культурно–освітнього простору Російської держави першої чверті XIX століття базувалася не на копіюванні євро-

пейської системи освіти, а систематизації усіх запозичень європейського досвіду і російських ідей, які виникали на основі зазначених запозичень. Вперше в новій історії Російської держави була створена система освіти, яка забезпечувала потреби здійснення державних перетворень і вдосконалень проведених російськими урядами XVIII – початку XIX століття на світоглядному рівні. Ця освітня реформа створювала умови для збереження і розвитку зазначених економічних, соціальних, політичних та культурних надбань Російської держави.

Отже основним результатом європеїзації культурно–освітнього простору Російської держави першої чверті XIX століття стало проведення освітньої реформи, яка полягала у забезпечення доступу до отримання початкової освіти представниками усіх соціальних прошарків російського суспільства. Було розпочато процес витворення системи фахової освіти на базі середньої та вищої освіти і наближення класичної середньої та вищої освіти до форм і стандартів фахової підготовки. У педагогічному плані були сформовані чіткі обриси двох ключових понять: освіта і виховання, які набули самостійного змісту і практичного застосування. Можна сміливо стверджувати, що створення системи російської освіти було найпродуктивнішим і найкориснішим нововведенням ініційованим і впровадженим у життя за час правління імператора Олександра I.

Подальший аналіз розвитку системи освіти Російської держави досліджуваного періоду через призму трансформації культурного простору російського суспільства створює можливості детальніше дослідити динаміку російського життєвого укладу. Висвітлення розвитку світоглядної і мистецької складової російської культури початку XIX століття сприяє поліпшенню адекватного тлумачення подій соціальної, політичної і навіть частково економічної історії нашого північного сусіда. Систематизація фактів пов'язаних з розвитком освітньо–культурного простору Російської держави першої чверті XIX століття закладає наукову базу для дослідження розвитку російської освіти у наступні історичні епохи.

### **Список використаних джерел**

1. Архив братьев Тургеньевых. Вып I. Дневники и письма Николая Ивановича Тургеньева за 1806 – 1811 года / Под. ред. и с прим. Е.Н. Тарасова – СПб.: «Типография императорской академии наук», 1911. – 510 с.

2. Архив Братьев Тургеньевых. Вып 5. Дневники и письма Николая Ивановича Тургеньева за 1816 – 1824 годы / Под. ред. Е.И. Тарасова. – СПб.: «Типография императорской академии наук», 1921. – 525с.

3. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико–адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX століття Автореф. дис..... канд. іст. Наук: 07.00.01 / Галь Богдан Олександрович – історія України. – Дніпропетровськ, 2001. – 18 с.

4. Державный сфинкс (Сборник) / А. Любиман и др. (сост.). – М.: Фонд Сергея Дубова, 1999. – 603 с.

5. Елизавета Алексеевна. Письма имп. Елизаветы Алексеевны к Е.М. Раславской / с примечаниями к письмам В.С. Арсеньева. – М.: Историко–родословное об–во в Москве, 1915. – 28 с.

6. Карамзин Н. М. История государства Российского в двенадцати томах. – Т. I. М.: Наука, 1989. – 640 с.

7. Книга Еклезіястова // Біблія в перекладі Івана Огієнка. – К.: Українське біблійне товариство, 2002.

8. Кочубей Виктор. Платонгович. Вести из Петербурга в 1820 и 1821 г.г. / Собственноручные письма графа В.П. Кочубея / Вырезка из журнала «Русская старина», 1902 февраль.
9. Мария Федоровна. Письма госуд. имп. Марии Федоровны кн. Сергею Михайловичу Голицину 1811 – 1828. – М.: изд. Археографич. Комиссии, 1885. – 62 с
10. Манфред А. З. Наполеон Бонапарт. – 5–е изд. / Манфред Альберт Захарович / – М.: Мысль, 1989. – 733 с
11. Мироненко С. В. Страницы тайной истории самодержавия: Политическая история России первой половины XIX столетия. / Мироненко Сергей Владимирович / . – М.: Мысль, 1990. – 237 с.
12. Румянцев Н.П. Письма Н.П. Румянцева к В.Н. Берху / Румянцев Николай Петрович / . – СПб.: изд. Археографич. Комиссии, 1876. – 37 с.
13. Соловев В. Россия и православная церковь. / Соловев Владимир / . – М.: без вид., 2000.
14. Сперанский М. М. Проекты и записки / Сперанский Михаил Михайлович / . – М.: Наука 1961. – 269 с.
15. Стоянов Ф. Тимчасові козацькі формування Лівобережної України в XIX столітті Автореф. дис... канд. іст. наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. / Стоянов Федыр – Одеса, 2007. – 22 с.
16. Теплова В. А. Общественно–политические взгляды и политическая деятельность И.И. Мартынова в конце XVIII – начале XIX века. Автореф. дис... канд. ист. наук. / Теплова Валентина Андреевна. – Горький, 1965 – 22 с.
17. Тисяча років української суспільно–політичної думки в 9 томах. Т.V. Кн. 1. – К.: «Дніпро», 2001. – 900 с.
18. Фадеев А. В. Россия и восточный кризис 20–х гг. XIX века. / Фадеев Анатолий Всеволодович / . – М.: Наука, 1958. – 356 с.
19. Эйдельман Н. Я. Грань веков // В борьбе за власть. Страницы политической истории России XVIII века. / Эйдельман Натан Яковлевич / . – М.: Мысль, 1988. – С.283–606.
20. Шип Н. А. Русско–украинские культурные сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. // Шип Надежда Аандреевна. – К: Наукова думка, 1988. – 236 с.

### **Гренишен А.Н. Европеизация образовательно–культурного пространства Российского государства первой четверти XIX столетия**

*Анализируется процесс europeization российского образовательно–культурного пространства первой четверти XIX столетия на базе сравнения российских и иностранных идей в трансформации образовательно–культурного пространства России.*

**Ключевые слова:** образовательно–культурное пространство, общественно–политические трансформации, реформа образования.

### **Grenishen, A.M. Europeanization of obrazovatelno–cultural space of the Russian state of first quarter XIX of century**

*The analysis of process of europeization of the Russian obrazovatelno–cultural space of first quarter XIX of century on the basis of comparison of the Russian and foreign ideas in transformation of obrazovatelno–cultural space of Russia.*

**Key words:** obrazovatelno–cultural space, political transformations, formation reform